

УДК 94 (477) (092) "1892/1958" Осип Гермайзе
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.7>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
ResearcherID AAB-3942-2020

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ОСИПА GERMAIZE

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у середовищі інтелігенції різноетнічного походження на теренах України сформувалася думка про важливість особистого внеску кожного в розвиток наукового й культурно-освітнього потенціалу народів Російської імперії. Провідні діячі українофільських громад закликали талановитих інтелектуалів зробити свій внесок у розвиток освітньої та наукової складових культури українського народу. Одним із тих, хто відгукнувся на заклик, став Осип Юрійович Гермайзе.

У статті проаналізовано суспільно-політичні переконання О. Гермайзе як одного з активних представників інтелігенції Києва першої третини XX ст. Серед методів, застосованих для розкриття теми, використано методи історизму, об'єктивності та науковості. Уперше здійснено спробу дослідити суспільно-політичні погляди відомого вченого 1920-х рр. О. Гермайзе, що обумовлює її наукову новизну.

Ключові слова: Гермайзе Осип (Йосип), Київське наукове товариство, "Просвіта", Київська трудова школа, Київський інститут народної освіти, Українська Академія наук, Спілка визволення України.

Постановка проблеми. Досліджуючи український національно-визвольний рух, учені переважно звертали увагу на процеси, які спрямовували найактивніші його представники, і вивчали біографістику лідерів українського політикуму та відомих учених. Вивчення персоналій другого плану, як правило, не ставало об'єктом досліджень серед учених. Однак багато таких представників представляють науковий інтерес як люди, які власне на собі відчули всі виклики того буремного часу. Частина з них зламалась і зникла у вирі подій, інші пристосувалися і намагалися не проявляти свою активність, але треті, зважаючи на політичні обставини й поклики власної душі, переключилися на освітні й наукові проекти, в яких мали можливість проявити свій талант.

Аналіз джерел і літератури. Процеси історії національно-державного відродження України посилили інтерес до спадщини відомих діячів, які займалися дослідженням історії України і належать до кола відомих дослідників і науковців. З 1991 р. до сьогоднішня в сучасній вітчизняній історіографії здійснено лише декілька спроб розглянути й об'єктивно оцінити життя і наукову діяльність відомого українського вченого, громадсько-політичного діяча і освітянина О. Гермайзе. Серед них праці С. Водотики, В. Кондрашова, І. Мазур [6; 7], Г. Казьмирчука [11], С. Кот [12], В. Марочко [14], які у своїх роботах, у загальних рисах, охарактеризували окремі сторінки участі О. Гермайзе у політичній діяльності УСДРП, однак не розкрили поглядів ученого щодо державності України, його ставлення до суспільно-політичних подій того часу. Окрему інформацію з життя і діяльності О. Гермайзе можна знайти у щоденниках С. Єфремова, спогадах Н. Полонської-Василенко, І. Майстренка [10; 13; 15] в власних роботах ученого [8]. Стислу біографію дослідника дають такі видання, як "Енциклопедія українознавства" [9, с. 375], "Енциклопедія історії України" [18, с. 92–93] та "Енциклопедія сучасної України" [5, с. 556]. Особливу цінність для розкриття цих поглядів становлять архівні матеріали ГДА СБУ (т. 50, 56, 101) [1; 2; 3], незважаючи на те, що потребують належного критичного сприйняття.

Постановка завдання. Нині нема публікацій, які б намагалися проаналізувати й охарактеризувати його суспільно-політичні переконання, їхнє становлення й еволюцію у процесі суспільно-політичних трансформацій. Завданням статті є висвітлення умов становлення й еволюції світоглядних поглядів Осипа Гермайзе, які стосуються його ставлення до національних вимог українців і шляхів побудови української державності.

Виклад основного матеріалу. Народився Осип Юрійович 5 серпня (23 липня) 1892 р. у родині київсько-го єврея (або караїма), фотograфа за професією [2,

арк. 16]. До свого хрещення 1900 р. мав ім'я Самуїл-Йосиф Генріх [18, с. 92–93; 5, с. 556]. Сім'я не мала великих статків, але подбала про освіту свого сина. Юнак після закінчення Третьої Київської гімназії 1910 р. вступив на історичний відділ історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, де навчався до 1916 р. [6, с. 80, 2, арк. 16]. Його науковим керівником був відомий український учений М. Довнар-Запольський, який очолював історико-етнографічний гурток [5, с. 556]. За спогадами Н. Полонської-Василенко, М. Довнар-Запольський привертая до себе пильну увагу поліції, у якій мав "недобру репутацію" "неблагонадійної особи" через "народницькі тенденції далекої юності" [15, с. 271–272]. Народництво вчителя природно відбилосся і на поглядах його учнів.

Як наголошував О. Гермайзе, "мій світогляд виростав на ґрунті впливів революційної боротьби пролетаріату і селянського змагання" під гаслами "боротьби за соціальне і національне визволення" [2, арк. 70]. За словами вченого, оскільки український культурний рух протягом усього XIX ст. розвивався на "дрібнобуржуазній" соціальній базі селянства, то культурні здобутки українського руху за цей час були створені власне в таких соціальних та ідеологічних обставинах. Оскільки дослідник "особисто жив і дуже інтенсивно жив отими українськими інтересами, то цілком натурально", що його бажанням було працювати саме "на культурному фронті" [2, арк. 70]. Таку позицію він називав "відсутністю чіткості" і "примиренством до немарксістських течій в українській нації" [2, арк. 70]. Але, якщо підсумувати його роботу, то все ж складається враження, що О. Гермайзе подобалася така діяльність. Культурницька та наукова праця приваблювала його більше, ніж напружена політична боротьба того часу.

Одночасно з навчанням О. Гермайзе активно працював і в нелегальній київській українській студентській громаді [2, арк. 164], де мав неабиякий авторитет серед її учасників. На думку вченого, великий вплив на формування його поглядів мало знайомство із забороненою літературою, і насамперед, з творами М. Драгоманова. О. Гермайзе з головою поринув у громадську діяльність і революційну боротьбу, що виглядало цілком логічно з урахуванням обставин тогочасних ідеологічних захоплень молоді. Показово, що він одразу пов'язав долю з українським національно-визвольним рухом. У дуже рідкісній комбінації його політична діяльність проходила переважно в складі УСДРП, до якої він належав протягом 1906–1918 рр. [2, арк. 59, 97]. Щоправда, С. Водотика у своїй статті в "Енциклопедії сучасної України" вступ юнака до УСДРП датує 1911 р. [5, с. 556]. Серед учасників соціал-демократичного гуртка О. Гер-

майже називає Б. Гороховатського [2, арк. 164], з яким він листувався аж до свого арешту 1929 р. [17, с. 432].

За участь у політичних демонстраціях О. Гермайзе заборонили протягом семестру відвідувати університет, а у квітні 1911 р. він уперше був ув'язнений на пів року як організатор і делегат студентських громад та активний діяч УСДРП. Лише кмітливість допомогла молодому революціонеру уникнути виключення з університету. Саме в той час, на думку С. Водотики, О. Гермайзе познайомився з відомим діячем українського національного руху В. Чехівським [6, с. 81], однак, за свідченнями вченого, даними ДПУ 1929 р., це відбулося лише в 1917 р. [2, арк. 17]. Через 19 років доля знову звела їх на сцені одного з Харківських театрів у політичному процесі СБУ, але цього разу ніщо не врятувало ні одного, ні другого від сталінського судилища [6, с. 81]. О. Гермайзе також брав участь у суспільно-політичному русі одночасно і як фахівець, який старанно збирав матеріали про історію нелегальних українських організацій (брошури, листівки, газети, фотографії тощо), і як учасник заходів, що організовувалися УСДРП. По суті, таке поєднання свідчило про невпевненість О. Гермайзе щодо професійного вибору свого шляху. Його робота стала першим кроком, який привів до поступового відходу вченого від політики до науки [6, с. 80–81].

Після непростого відновлення 1912 р. в університеті О. Гермайзе вирішив по-справжньому опанувати свою спеціальність. Під керівництвом М. Довнар-Запольського він сумлінно студіював економічну історію України і написав першу наукову працю "Економічний побут приватновласних селян Великого князівства Литовського у ст. XVI–XVII", чим продемонстрував своє вміння працювати з історичними джерелами. Закінчивши 1916 р. університет із дипломом 1-го ступеня О. Гермайзе мав у своєму розпорядженні ґрунтовну загальноосвітню й історичну підготовку, упевнено володів німецькою, французькою та польською мовами, мав досвід написання наукових досліджень [6, с. 81].

Зазначимо, що ні дослідницька праця, ні одруження, ні небезпека нового арешту не відвернули О. Гермайзе від боротьби за національні інтереси України. В 1912–1916 рр., захоплюючись програмними цілями українських соціал-демократів, він пропагував ідеї УСДРП серед робітників, інтелігенції та студентів Києва, розповсюджував антивоєнні листівки тощо [6, с. 81]. У складі партії проводив активну революційну роботу, зокрема 1914 р. очолив організаційний комітет із проведення в Києві демонстрації з нагоди 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, за що зазнав репресій із боку влади [5, с. 556]. Ці роки були позначені для О. Гермайзе пошуком шляхів поєднання у практиці революційної боротьби соціальної доктрини марксизму із цілями українського національно-визвольного руху, що пізніше набуло продовження в його працях [6, с. 81–82; 11, с. 43–48]. За словами О. Гермайзе, він завжди себе зараховував до "революціонерів-марксистів", але також підкреслював що, вважає себе "працівником в області національних культур" [2, арк. 25]. У вступній статті до творів В. Винниченка О. Гермайзе зазначав, що у громадському житті того часу набув поширення "критицизм до звиклого громадського спокою", з'явилися нові організаційні й ідеологічні форми боротьби [Гермайзе, 1927, с. XIV]. "Українська молодь тоді справді переживала глибоке піднесення, вона поринала у хвилі революційного життя, переоцінювала старі цінності, ті цінності, що святощами були для батьків, тепер ці цінності бралися під гостру критику або висміювалися", "інтенсивно шукала молодь нових дороговказів, нових орієнтацій, но-

вої віри чи науки, щоб вона сформувала їхні поривання і стремління" [Гермайзе, 1927, с. XXIII–XXIV]. О. Гермайзе на той час перебував на роздоріжжі й обирав між національним і соціальним у своїй діяльності. 1927 р. він писав: "Українство, як громадський рух живилося селом", а "до пролетаріату йшли з інтелігенції переважно люди без національно-культурної української підготовки", які переймалися "пролетарськими інтересами" і "машинально" відходили від українських національних інтересів, "ці інтереси здавалися такими нецікавими і малоцінними з погляду соціальної боротьби" [Гермайзе, 1927, с. XXV]. "Хіба можна було одночасно займатися пропагандою революційних ідей серед робітництва, ставити нелегальні друкарні, провадити гуртки, влаштовувати мітинги та масовки під постійним страхом" несподіваної появи "жандармів і поліції, словом, робити оце політичне діло, повне реальної, насиченої боротьбою, романтики, і одночасно займатися "національною працею", тобто перекладати святе письмо на українську мову або складати словника, ретельно вибірюючи силу фразеологічних зворотів для спізнання дійсного значення якогось слова?" [Гермайзе, 1927, с. XXV]. На думку О. Гермайзе, частина українських соціал-демократів, до яких він теж себе зараховував, "відчула потребу примирення чи, вірніше, поєднання інтересів села і міста" [Гермайзе, 1927, с. XXV]. Бунтарство юнака також проявилось у словах про відчуття, які тоді переповнювали його душу: "яка б не була буря, а вона потрібна, і симпатія революціонера на боці тих, хто не кориться закону, хто право носить у собі, у своїй силі, у своїй індивідуальності" [Гермайзе, 1927, с. XXX–XXXI]. "Ідеологія української інтелігенції, оперта на українському селянстві", "починає розкладатись, стає анахронізмом", "крайня ліва" українська інтелігенція, "її запальна молодь", розуміючи це становище, модернізує свою політичну ідеологію [Гермайзе, 1927, с. XXXIX–XXXX]. Незважаючи на неабияку активність, постань О. Гермайзе не привернула увагу керівництва УСДРП, тому із часом бажання юнака займатися політичною боротьбою зменшувалося. Для прикладу, у щоденнику В. Винниченка за 1911–1920 рр. серед сотень прізвищ та імен членів партії ми не знайдемо жодної згадки про О. Гермайзе [4].

Досить нечасто представники української соціал-демократії проводили так багато часу у колективі вітчанських лібералів, які переважно займалися культурно-просвітницькою і науковою роботою, а політичну діяльність сприймали як вторинну. Ця особливість середовища відбилася і на О. Гермайзе. Він політичній праці не надавав серйозного значення і тому із часом вона стала для нього другорядною.

В 1916–1917 рр. О. Гермайзе перебуває у лавах збройних сил Російської імперії. З активізацією процесів створення українських полків весною 1917 р. приєднується до ініціативної групи із цього питання і стає заступником голови Всеукраїнської Ради солдатських депутатів, а також бере участь у популяризації ідей УСДРП серед селян. Особливо його активність проявилася після Лютневої революції 1917 р. За спогадами І. Майстренка, О. Гермайзе брав участь у організації походу сотень селян на Великодні свята із синьожовтими прапорами та портретами Т. Шевченка з Великих Будиш до Опішні, де відбувся тритисячний мітинг. На той час він був "вольноопределяющийся" російської армії і перебував у короткотерміновій відпустці. Після цього мітингу в Опішні почалося "справжнє українське життя": виникла Селянська спілка, утворився

осередок УПСР і товариство "Просвіта". І. Майстренка О. Гермайзе здивував тим, що і він, і його дружина розмовляли гарною українською мовою, "що для інтелігенції вищої класи було на ті часи рідкістю" [13, с. 19–20]. У своїй політичній діяльності О. Гермайзе намагався бути ближче до народу, його потреб і бажань. Навіть виступаючи на мітингах, він намагався говорити з людьми простою, зрозумілою для них мовою.

У травні 1917 р. О. Гермайзе обрано учасником Другого Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся наприкінці травня – на початку червня 1917 р. І від нього він потрапляє делегатом до складу Української Центральної Ради (УЦР) [2, арк. 16, 97], у якій перебував до укладення Брестського мирного договору. Підписання домовленостей з Четвертим союзом він сприйняв негативно і на знак протесту відмовився від мандату УЦР [5, с. 556]. Остаточно політичну діяльність, за словами О. Гермайзе, він припинив, "коли УСДРП розкололася на незалежників і тих, що опинилися за кордоном" у 1919–1920 рр. [2, арк. 59, 97]. Учений вийшов з лав партії і до "жодної політичної організації" після цього "не належав" [2, арк. 77]. Тісний зв'язок О. Гермайзе зберіг лише з представниками свого культурницького оточення, яке брало активну участь у наукових і освітніх заходах протягом наступного десятиліття і переважно належало до ліберальної течії українського національного руху.

Свої наукові справи дослідник розпочинав із роботи в історичній секції Українського наукового товариства (УНТ) у Києві разом із М. Грушевським і його однодумцями. В УНТ брав участь не лише як учений, але і як керівник окремих науково-організаційних напрямків. Значний інтерес до особистості О. Гермайзе викликають його наукові доповіді на засіданнях УНТ. Серед них – "Гадяцький" ключ XVII–XVIII ст. (економічна організація гетьманського домену)" і "Розміри селянських землеволодінь у приватновласницьких маєтках Великокого князівства Литовського XVI ст.". Після виступів їх було рекомендовано до друку і лише війна завадила їм з'явитися в "Записках УНТ". Саме в УНТ за керівництва М. Грушевського, на думку С. Водотики, сформувалися дослідницькі інтереси О. Гермайзе [6, с. 81].

Постать і діяльність М. Грушевського вплинули на молодого науковця не стільки у сенсі історіографії чи обрання тематики, скільки в розумінні ролі і значення історичної науки як чинника національно-державного відродження України. За пізнішою оцінкою самого О. Гермайзе, українська наука в умовах царизму могла розвиватися двома шляхами: українофільського пристосування до обставин або шляхом безкомпромісним. Цей, другий, указаний був, як він зазначав, М. Драгомановим, а вивів на нього українську науку М. Грушевський. "Цей шлях, не міг зійтися з манівцями лояльності, ліберальної плутанини та національної невимірності...", тому учений і став палким прихильником, помічником і послідовником М. Грушевського в науково-організаційній роботі наукового товариства [6, с. 81]. Робота з українськими культурниками і вченими приваблювала О. Гермайзе як можливість проявити свої наукові таланти у тій сфері діяльності, де існувала гостра потреба у подібних активних працівниках. Сам учений інколи сприймав цей факт свого життя як своєрідну "м'якість", "примиренність" до своїх політичних "дрібнобуржуазних" колег у науці [2, арк. 99]. Гермайзе пояснював таку позицію тим, що, "визнаючи цю хибу у своєму не тільки отому далекому але й близькому минулому", не "поділяв чи то ідеологічні, чи то політичні погляди" свого ліберального оточення [2, арк. 100],

оскільки відокремлював свою наукову роботу від особистих політичних симпатій.

1917 р. відкрив перед молодим дослідником можливість брати активну участь в українському освітньому і науковому відродженні та реалізувати свої перспективні проекти. О. Гермайзе писав, що, відійшовши від політичного життя, "не переставав цікавитися життям громадським і політичним", "громадським робітником я лишався й тоді, тільки переніс свою роботу зі сфери політики в царину громадсько-культурну" [2, арк. 97]. За спостереженнями С. Водотики, Гермайзе-історик і педагог остаточно переміг Гермайзе-політика, хоча свою дослідницьку й педагогічну працю він поставив на службу власним політичним переконанням [6, с. 82]. Якщо підсумувати все сказане, то О. Гермайзе, незважаючи на свої політичні симпатії до української соціал-демократії, краще співпрацював із представниками громадського руху, українофілами, тому його суспільно-політичні переконання носили змішаний характер. Зі зміцненням позицій більшовиків він усе більше схилявся до офіційної точки зору влади. Про це також свідчать матеріали допитів 1929 р. Учений наголошував, що протягом 1919–1923 рр. у нього було "різко критичне ставлення" до національної політики більшовицького уряду, однак із проголошенням політики коренізації воно покращилося, за винятком окремих деталей [2, арк. 26, 100]. В. Дурдуківський відзначав, що О. Гермайзе йому говорив про те, що "українці мусять якось порозумітися з більшовиками" [1, арк. 142]. "Найбільше в цій царині за цей час мені довелося працювати як культурно-просвітньому організатору й робітнику в робітничому клубі на Лук'янівці, де на роботу я віддав так багато свого часу, енергії й умінь" [2, арк. 98]. Учений писав, що в умовах українізації представники місцевого етносу мають займати провідні "культурні командні висоти" [2, арк. 58], саме це забезпечить проведення українізації з найбільшою користю для суспільства. Залучення вихідців із місцевого середовища до різноманітних управлінських структур поступово ослаблювало опір населення щодо дій влади. Як побоювалися представники української еміграції, більшовики дали можливість корінним народам значною мірою втілити у життя свої культурно-освітні цілі, яких неможливо було досягнути за самодержавства. І така гнучка політика сприяла поширенню ілюзій серед української інтелігенції про можливість змінити ситуацію в країні зсередини, ненасильницьким шляхом. Як показав час, такі думки виявилися помилковими. Більшовики пішли на поступки лише для того, щоб виграти час, перегрупуватися, а закріпившись при владі, поступово нейтралізувати своїх опонентів різними способами – "добровільною" висилкою за кордон, дискредитаційними судовими процесами, засланнями на Соловки, ув'язненнями та розстрілами.

Працюючи в оточенні людей з ініціативними ідеологічними принципами, О. Гермайзе за "своїм світоглядом був далекий від так званих "есерівських" груп і політично йшов іншими шляхами у своїй діяльності й роботі", "проте той факт, що вони власне в той час заповняли собою тодішні українські установи національно-культурного значення, мене єднав з ними" [2, арк. 128]. За спогадами, його "громадське оточення" складалося з "патентованої", так би мовити, української інтелігенції, "ліберально-буржуазного" напрямку, що до революції "вважала себе за монополіста національно-культурного українського відродження" [2, арк. 98]. Із цією інтелігенцією, що до революції часто носила назви: "свідомі українці", "старе громадянство", О. Гермайзе працював

на національно-культурному "полі", де ця інтелігенція тоді панувала, "бо молоді кадри революційної тодішньої інтелігенції біля науки та культурного життя, тоді майже не працювали" [2, арк. 98–99].

Перебуваючи в колі ліберальної інтелігенції, О. Гермайзе неодноразово брав участь у дискусіях із політичних питань того часу – дискутував щодо питань "поточного політичного життя", "польсько-українських відносин", вів розмови про "потребу об'єднання для українських діячів", "забезпечення посадами української інтелігенції", "про теми кооперативного життя", "про форми української державності (автономії) чи самостійності" тощо [2, арк. 106].

Як і багато представників інтелігенції в умовах створення системи україномовних шкіл, О. Гермайзе поєднував свою наукову роботу з педагогічною. 1918 р. він став викладати історію в українських гімназіях, згодом перетворених більшовицькою владою на трудові школи, улітку читав лекції з історії України для вчителів Києва, Гадяча, Кролевеця, Миргорода й Умані, розробляв навчальні плани для відкритого в 1918 р. Українського державного університету [2, арк. 22], очолював історичний і політичний гуртки у Першій трудовій школі [1, арк. 117–122, 128; 2, арк. 20, 22, 57], вів історико-архівні семінари при Київському центральному історичному архіві [2, арк. 21–22], семінари з історії української культури при клубі працівників освіти протягом двох років [2, арк. 22], марксистські семінари, організовані Українською Академією наук (УАН) [2, арк. 22], читав лекції з історії України і працював проректором у Київському інституті народної освіти (КІНО) [2, арк. 22, 24; 8, с. 375; 10, с. 323]. Таким чином, сформувався його авторитет як відомого педагога і вченого [6, с. 82; 7, с. 104–112].

Свою роботу у школі О. Гермайзе характеризував як виховання дітей з "елементами національної романтики" [2, арк. 57, 75], побудовану "на лібералізмі й національному романтизмі" [2, арк. 160], загалом на елементах, притаманних усьому вчительському колективу [2, арк. 75], більшість якого раніше належала до ліберального кола української інтелігенції або й узагалі була аполітичною. Директор школи В. Дурдуківський неодноразово з позитивного боку характеризував О. Гермайзе як авторитетного серед учнів школи вчителя [1, арк. 112], молодого, талановитого, здібного й енергійного вченого [1, арк. 144, 156]. Подібно висловлювався і Г. Холодний щодо його роботи у Чернігівській школі – "виразних зауважень чути не доводилося" [3, арк. 138]. Сам О. Гермайзе своє оточення теж сприймав із позитивного боку, характеризував його як "надзвичайно порядне" [17, с. 130]. У багатьох випадках, коли О. Гермайзе запитували про ту чи іншу людину, він відповідав "спитайте його самого" [10, с. 378].

Щодо наукової складової його діяльності, то, виконуючи в 1918–1920 рр. обов'язки секретаря історичної секції і протягом тривалого часу, у 1920 р., секретаря гуманітарного відділу та члена президії УНТ, молодий науковець набуває досвіду науково-організаційної роботи. На думку С. Водотики, саме в роки боротьби за українську державність завершується початковий період формування О. Гермайзе як дослідника, педагога й організатора наукової праці [6, с. 82]. Створення УАН реалізувало мрію О. Гермайзе щодо втілення у життя власних дослідницьких проєктів. 1919 р. він поринає в роботу історико-географічної й археологічної комісій УАН [12]. На запрошення С. Єфремова він приєднався до роботи в академічній комісії, яка займалася дослідженнями суспільних течій в Україні [2, арк. 28]. Саме

цей напрямок досліджень приваблював О. Гермайзе найбільше. Помічаючи потяг вченого до опрацювання новітніх джерел, С. Єфремов вирішив залучити його до академічної діяльності.

Робота у навчальних і наукових закладах і непевна ситуація з УСДРП змусили О. Гермайзе відмовитися від будь-яких форм політичної діяльності. Як пояснював учений, він "політичної роботи не проводив, а віддався переважно науково-педагогічній роботі", "громадським життям країни і, навіть політичним, я завжди цікавився" [2, арк. 71]. За спостереженнями дослідника, після розгрому білогвардійців "серед частини українського громадянства було стримане відношення до радвлади, очікування й хитання" [2, арк. 71], "у цілому було радісне почуття визволення од денікінщини, але цілковитого прийняття радвлади й органічного примирення з нею не було" [2, арк. 72], до радянської системи "ставився критично, недовіжливо з побоюванням" [2, арк. 130].

Протягом 1919–1924 рр. О. Гермайзе брав участь у нарадах "Братства української державності" (БУД), сприймаючи ці зібрання як своєрідні обговорення поточної суспільно-політичної ситуації в Україні людьми, які беруть активну участь у науковому і культурно-освітньому житті республіки і переймаються її долею. Як писав учений: "Я вірив у можливість співробітництва з революційною владою не тільки тої "лівої" інтелігенції, до якої я зараховую себе, але і тої "правої", що її представники входили в назване об'єднання" [2, арк. 135]. Учений сприймав існування БУД як політичного об'єднання, "яке ставило своїм завданням оборону українських національних інтересів і прагнення до створення української державності" найближчим часом [2, арк. 142].

Той період виявився надзвичайно складним для наукової інтелігенції. За словами Н. Полонської-Василенко, "коло науковців розтавало; дехто виїхав за кордон, дехто, маючи зв'язки із селом або меншими містами, подався з Києва", "деякі науковці відклали книжки і перейшли на фізичну працю, бо тільки вона давала можливість щось заробити" [15, с. 319]. "Академія наук конала. У холодних неопалених залах, у пальтах, у шапках, у шарфах сиділи вчені і писали на шматках пакувального паперу", "платні вченим не видавали місяцями; а коли гроші нарешті попадали в їхні руки, то ефекту від них було мало, бо ціна їх на ринку сильно падала", "в аудиторіях, де було холодніше, ніж надворі, у хутрах і рукавицях професори читали лекції студентам, здебільшого таким же голодним, як вони самі" [15, с. 321]. Природно, що складні умови життя викликали критичне ставлення до більшовицької влади, відбувався пошук винних у суспільних проблемах, ідеалізувалася попередня влада.

За спостереженнями О. Гермайзе, частина студентів у київських закладах вищої освіти, позитивно сприймаючи політику більшовиків з національного питання, "іноді дивувалися, коли до них окремі з їхніх товаришів по ІНО ставилися як до осіб із надмірними національними вимогами" [2, арк. 23]. Таку позицію молоді можна пояснити певною лібералізацією суспільно-політичного життя республіки. Студенти сприймали поступки влади як закономірний процес звикання більшовиків до природних вимог українців щодо розвитку освітньої, наукової і культурної сфер суспільства. Цікаво, що О. Гермайзе ніколи таку позицію студентства не критикував, хоча і відкрито підтримувати не наважувався. Пояснювалося це тим, що, на думку Н. Полонської-Василенко, "ми переживали тоді важкі часи: тимчасовий курс на "українізацію" був уже пройдений, починалися утиски з

боку радянського уряду, і формула "національний по формі та соціалістичний змістом" уже провадилася в життя" [15, с. 398].

Найбільш плідний етап у житті О. Гермайзе розпочався з поверненням в Україну М. Грушевського, тобто припав на роки українізації, коли життя стало передбачуванішим у матеріальному плані. Припинення жорстоких заходів влади до своїх опонентів, своєрідна лібералізація політичного режиму, пошук суспільного компромісу сприяли зменшенню опозиційних настроїв серед інтелігенції. Частина науковців повернулася до Києва, деякі навіть із-за кордону, серед них і М. Грушевський. З квітня 1924 р. О. Гермайзе долучився до наукових проєктів, які очолював відомий учений, продовжив свою педагогічну працю в університеті. Лекції О. Гермайзе користувалися великою популярністю, численні праці привертали увагу фахівців, енергійна науково-організаційна робота викликала повагу громадськості [6, с. 82].

Робота в УАН не була легкою. Окрім наполегливої наукової праці, доводилося також лавірувати серед декількох конкуруючих груп впливу. Учений намагався зберегти приязні стосунки з усіма сторонами протистояння. Спостерігаючи за конфліктом між М. Грушевським і С. Єфремовим, він пояснював його "відбитком, соціального підґрунтя ворогування між есефами, до яких належав С. Єфремов, і радикальнішою течією, до якої належав Грушевський" [2, арк. 59]. Хоча С. Єфремов трактував ситуацію через призму міжособистісних, а не політичних відносин, О. Гермайзе вважав недовіру між академіками "жахливою річчю" і ненав'язливо пропонував С. Єфремову порозумітися з М. Грушевським [10, с. 244–245].

Наголосимо, що, припинивши політичну діяльність, учений не зміг уникнути обговорення тих чи інших політичних подій, оскільки вся його бурхлива і науководослідницька, науково-педагогічна й науково-організаційна робота була тісно пов'язана з тими процесами, що спостерігалися в Україні 1920-х рр. О. Гермайзе максимально обмежив своє коло спілкування, усіляко підкреслював свою зосередженість на науковій праці. Під час слідства у 1929 р. переконував слідчих у своїй лояльності до радянської влади, наголошував на своїх марксистських переконаннях. Писав, що ніколи не припиняв спроб поєднати соціалістичні перетворення з національним відродженням України. Як приклад наводив свій проєкт створення багатотомної праці "Нариси з історії революційного руху на Україні за рр. 1840–1900" [6, с. 82].

Перебуваючи у складі УАН, О. Гермайзе приєднався до частини молодих учених, яких називали "Молода Академія", або "Академічна група" [3, арк. 162] – "об'єднання наукового і громадського активу" [2, арк. 151] на чолі з О. Дорошкевичем і С. Пастернаком [2, арк. 151]. Їхня діяльність полягала у тому, щоб сприяти перетворенню УАН на "огнище української культури й установу, ближчу до життя" [2, арк. 152], "працюючи в підпіллі, організувати певні сили, що впливали б на хід академічного життя" [3, арк. 163]. Молоді вчені критикували протекціонізм, непотизм, відсутність ділового підходу в організаційних справах, засмічення складу Академії людьми, "далекими українській культурі та навіть ворожими їй" [1, арк. 165; 2, арк. 152]. "Ніякого статуту, писаного чи неписаного, цей актив наукових робітників, зрозуміло, не мав, політичного змісту (крім громадського й організаційно-наукового) його діяльність не мала, хоч звичайно, елементи політичні були" [2, арк. 153]. "Частенько відчувалася недовіра до заходів радянської влади, навіть до партійних діячів ставилися по-різному,

оцінюючи кожного не з погляду його світогляду комуністичного, а з погляду його близькості до українських національних інтересів. Вважалося цілком можливим, що в Академії на полі громадської, не тільки наукової роботи, можуть брати участь усі ті, що міцно зв'язані з українською культурою, хоч би їх політичні та громадські погляди і були б далекі від сучасності" [2, арк. 154]. Політику радянської влади у вигляді "українізації" О. Гермайзе сприймав як ослаблення політичного контролю, і за доносом інформатора, помилково вважав, що якраз наступив час найбільше отримати поступок від більшовиків у сфері національно-культурного будівництва [17, с. 127].

Проте реальність була дуже далекою від цих сподівань. 26 липня 1929 р. О. Гермайзе заарештовано у справі СВУ за його постійним місцем проживання у Києві, вул. Лібкнехта, буд. 17, кв. 3 [2, арк. 1]. Учений дивувався, що його затримали через приналежність "до антирадянської організації", про яку він "навіть не чув" [2, арк. 101].

Науковець тривалий час заперечував свою приналежність до СВУ. Зокрема писав, що "про СВУ я нічого не чув узагалі і до нього не міг належати, як я весь час заявляю" [2, арк. 76]. "У відповідь на зачитані мені витяги зі свідчень Павлушкова, Чехівського, Дурдзівського й ін., в яких, визнаючи себе членами СВУ, вони свідчать і про мене, як члена СВУ, заявляю, що це ерунда, неправда", "пояснити те, що вони вказують на мене, ніяк не можу", "це для мене цілковита загадка" [2, арк. 80, 86].

Показово, що частина "членів СВУ" навіть на допитах у ДПУ визнавала його "цілком радянським передовим громадським діячем" і не могла уявити причетним до антиурядової організації [6, с. 82].

Після тримісячних езуїтських провокативних допитів (27, 29, 30, 31 липня, 2, 3, 29, 30 серпня, 9, 11, 12, 14, 19, 21, 29 вересня, 2, 10, 19 жовтня) [2, арк. 3, 16, 24, 34, 41, 47, 57, 70, 80, 84, 97, 127, 142, 151, 160, 164, 169, 174] він 19 жовтня "в усьому зізнався" [2, арк. 174, 178–179].

Природно, що все це не цікавило слідчих і суддів, його покази лише ретельно підганялися під штучно сконструйовану модель антирадянської організації, яка нібито насильницьким шляхом прагнула змінити владу. Згідно з вироком особового складу Верховного суду УСРР від 19 квітня 1930 р., за участь у діяльності контрреволюційної організації "Спілка визволення України" О. Гермайзе був засуджений до 5 років позбавлення волі з позбавленням прав на 2 роки. Він відбував покарання в Ярославському ізоляторі і на Соловках [6, с. 82; 9, с. 375]. 26 липня 1934 р. був звільнений і рішенням колегії ОДПУ від 16 липня 1934 р. висланий у Саратовську область на два роки. 8 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Саратовської області засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер у місцях ув'язнення. Президія Саратовського обласного суду 22 вересня 1958 р. скасувала вирок у справі, припинивши її за відсутністю складу злочину [16, с. 116].

Висновки. Таким чином, враховуючи критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з даного питання, можна дійти висновку про існування в еволюції суспільно-політичних поглядів О. Гермайзе декількох етапів, які сформували його світогляд та ідеологічні переконання: 1) 1910–1917 рр. у житті О. Гермайзе поєднали його політичну діяльність у складі УСДРП із першими науковими здобутками у складі УНТ; 2) 1918–1924 рр. засвідчили поступовий відхід від участі в партійній діяльності у бік наукової роботи в УАН і педагогічної діяльності у

середніх і вищих закладах освіти Києва; 3) 1924–1929 рр. можна охарактеризувати як домінування наукової роботи в УАН і повний відхід від будь-яких форм політичної діяльності. Зважаючи на недостатню дослідженість життя і діяльності О. Гермайзе, найбільш перспективними напрямками досліджень про вченого можуть бути громадсько-політична робота 1911–1918 рр., участь у Київському науковому товаристві, педагогічна праця, науковий внесок у дослідження громадсько-політичних рухів в Україні тощо.

Список використаної літератури

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 50 (В. Ф. Дурдуківський), 340 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 56 (О. Ю. Гермайзе), 192 арк.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 101 (Г. Г. Холодний), 200 арк.
4. Винниченко В. Щоденник 1911–1920 / В. Винниченко. – Едмонтон ; Нью-Йорк : канадський інститут українських студій, 1980. – Т. 1. – 500 с.
5. Водотика С. Г. Гермайзе Осип Юрійович / С. Г. Водотика // Енциклопедія сучасної України. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень, 2006. – Т. 5. – С. 556.
6. Водотика С. Г. О. Ю. Гермайзе / С. Г. Водотика, В. Ф. Кондрашов // Український історичний журн. – 1992. – № 12. – С. 80–90.
7. Водотика С. Творча спадщина визначного українознавця: До сторіччя з дня народж. Осипа Гермайзе / С. Водотика, І. Мазур // Київська Старовина. – 1992. – № 6. – С. 104–112.
8. Гермайзе О. Рання творчість Винниченкова на тлі громадського життя / О. Гермайзе // Винниченко В. Вибрані твори. Вибір та вступна стаття О. Гермайзе. – К. : Книгоспілка, 1927. – С. V–XXXX.
9. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11 т. / Наукове товариство ім. Шевченка; гол. ред. В. Кубійович. Т. 1. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя; Львів; Київ : Глобус, 1993. – 400 с.
10. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К. : ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.
11. Казьмирчук Г. Д. Юність Осипа Гермайзе / Г. Д. Казьмирчук // Яковлівські читання. Матеріали наук. конф., присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872–1955). – Черкаси : [б. в.], 2000. – С. 43–48.
12. Кот С. Гермайзе Йосип Юлійович / С. Кот // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографіч. довід. Ч. 1 / В. Горбик (відп. ред.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 131–135.
13. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон : Канадський ін-т Українських студій, Альбертський ун-т, 1985. – 416 с.
14. Марочко В. Де тепер О. Гермайзе, й що з ним / В. Марочко // Пам'ять століть. – 2005. – № 2. – С. 81–85.
15. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2011. – 591 с.
16. Репресоване "відродження" / упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – 399 с.
17. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. : В. М. Даниленко. – К. : Темпора, 2012. – 756 с.

18. Юркова О. В. Гермайзе Осип Юрійович / О. В. Юркова // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2. – С. 92–93.

References

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Liberation of Ukraine), vol. 50 (V. F. Durdukivskyi), 340 sheets. [In Ukrainian].
2. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Liberation of Ukraine), vol. 56 (O. Y. Hermaize), 192 sheets. [In Ukrainian].
3. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Liberation of Ukraine), vol. 101 (H. H. Kholodnyi), 200 sheets. [In Ukrainian].
4. Vynnychenko, V. (1980). *Diaries 1911–1920*. Vol. 1. Edmonton – New York: Canadian Institute for Ukrainian Studies. [In Ukrainian].
5. Vodotyka, S. (2006). Hermaize Osyp Yuriyovych. In *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Vol. 5. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research. P. 556. [In Ukrainian].
6. Vodotyka, S. & Kondrashov, V. (1992). O. Yu. Hermaize. *Ukrainian Historical Journal*, 12, 80–90. [In Ukrainian].
7. Vodotyka, S. & Mazur, I. (1992). Creative Legacy of a Prominent Ukrainian Scholar: to Honour One Hundred Years from the Day of Birth of Osyp Hermaize. *Kyiv Antiquity*, 6, 104–112. [In Ukrainian].
8. Hermaize, O. (1927). Vynnychenko's Early Works in the Context of Public Life. In O. Hermaize (ed.), *V. Vynnychenko. Selected Works*. Kyiv: Knyhospilka. Pp. V–XXXX. [In Ukrainian].
9. Kubliovych, V. (Ed.) (2000). *Encyclopedia of the Ukrainian Studies. Vocabulary*. Vol. 1. Paris – New York: Youth; Lviv – Kyiv: Globe. [In Ukrainian].
10. Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923 – 1929*. Kyiv: Rada Newspaper. [In Ukrainian].
11. Kazymyrychuk, H. (2000). Youth of Osyp Hermaize. In *Yakovlivski Readings: Proceedings of the Scientific Conference Dedicated to the Memory of Ukrainian Historian, Jurist, and Public Figure Andrii Yakovliv (1872–1955)*. Cherkasy: [s. n.]. Pp. 43–48. [In Ukrainian].
12. Kot, S. (2005). Hermaize Yosyp Yuliovych. In V. Horbyk (Ed.), *Outstanding Representatives of Science and Culture of Kyiv in the Historical and Local Lore Movement of Ukraine: Biographical Directory. Part. 1*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Pp. 131–135. [In Ukrainian].
13. Maistrenko, I. (1985). *The Story of my Generation. Memoirs of a Participant of the Revolutionary Events in Ukraine*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. [In Ukrainian].
14. Marochko, V. (2005). "What Happened to O. Hermaize". *Memory of Generation*, 2, 81–85. [In Ukrainian].
15. Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Memoirs*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. [In Ukrainian].
16. Sydorenko, O. (Ed.). (1993). *Executed "Renaissance"*. Kyiv: Ukraine. [In Ukrainian].
17. Danylenko, V. (Ed.). (2012). *Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Directorate*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
18. Yurkova, O. V. (2004) Hermaize Osyp Yuriyovych. In *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 2. Kyiv: Scientific Thought. Pp. 92–93. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 24.11.20

L. Mohylnyi, Dr Hab., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF OSEP HERMAIZE

In the late 19th – early 20th century intelligentsia of various ethnic origins in Ukraine formed the idea of the importance of personal contribution to the development of scientific, cultural and educational potential of the peoples in the Russian Empire. Leading figures of Ukrainophile community called on talented intellectuals to contribute to the development of education and science in Ukraine. Osep Hermaize was one of those who responded to this unofficial call.

The purpose of this article is to analyze the social and political beliefs of O. Hermaize as one of the active representatives of the intelligentsia of Kyiv in the first third of the 20th century. In the research, the method of historicism, objectivity and science has been used. The scientific novelty is that the article is the first attempt to investigate the social and political views of the famous historian of the 1920's O. Hermaize.

The social and political views of the scientist determined his deep interest in Ukrainian studies. His cultural and educational work began immediately after graduation from the Faculty of History and Philology of Kyiv University when he joined the local community of Ukrainians. The February Revolution of 1917 radically changed the life of the scientist.

The scientist devoted a significant part of his life to cultural and educational activities, including work at Kyiv "Prosvita", the Ukrainian Scientific Society named after Taras Shevchenko, the Kyiv Labour School, organization of the research on the history of RUP and other Ukrainian parties at All-Ukrainian Academy of Ukrainian sciences.

The study of social and political views of O. Hermaize allowed us to identify three main stages in the formation of his beliefs: 1) the 1916–1917 determined his interest in Ukrainian studies; 2) the 1918–1924 put forward an educational factor in his public activities, and 3) during the 1924–1929 both pedagogical and scientific work came forward.

Keywords: Hermaize Osyp (Joseph), Kyiv Scientific Society, Prosvita, Kyiv Labor School, Kyiv Institute of Public Education, Union for the Liberation of Ukraine.